

Δημοκρατία και Διαφορετικότητα¹

του Κώστα Σημίτη

Το θέμα “Δημοκρατία και Διαφορετικότητα” έχει συζητηθεί επανειλημμένα. Ορισμένοι θεωρούν, ότι αφορά κυρίως τη μεταχείριση των μεταναστών, οι οποίοι βρίσκονται αντιμέτωποι με την ξеноφοβία και τον ρατσισμό. Άλλοι εξετάζουν τον τρόπο συμβίωσης διαφορετικών ομάδων πληθυσμού, με διαφορετικά έθιμα και θρησκείες, την ένταξη των ξένων, τα ζητήματα της υπηκοότητας, τα προβλήματα της τρομοκρατίας και του ελέγχου της. Κοινή πεποίθηση είναι ότι η Ευρώπη ιδίως μια κοινωνική Ευρώπη πρέπει να αποδέχεται τη διαφορετικότητα.

Το Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα στο κείμενο συζήτησης για τις ευρωπαϊκές εκλογές του 2009 με τίτλο Ευρωπαϊκή Δημοκρατία και Διαφορετικότητα τονίζει τη διαφορετικότητα των Ευρωπαϊκών λαών, την πολιτισμική και γλωσσική τους διαφορετικότητα, την εθνική και περιφερειακή διαφορετικότητα και θεωρεί ότι οι διατάξεις των Συνθηκών που θεμελιώνουν τους δημοκρατικούς θεσμούς της Ένωσης εγγυώνται αυτή τη διαφορετικότητα των λαών της. Η πολιτική συζήτηση θα πρέπει κατά το κείμενο να στοχεύει στην ενδυνάμωση της δημοκρατίας ώστε να αντανakλά καλύτερα την διαφορετικότητα στην Ευρώπη και να καταπολεμά τις διακρίσεις.

Το Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα θέτει στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, μεταξύ άλλων, το ερώτημα αν θα πρέπει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο να έχει την εξουσία να εκλέγει τον

¹ Ομιλία στην εκδήλωση του ΟΠΕΚ. Πύργος 4 Ιουλίου 2008

Πρόεδρο της Επιτροπής και να απολύει μεμονωμένους Επιτρόπους. Επίσης, εάν πρέπει να υπάρχει ένα και μόνο εκλογικό σύστημα για τις ευρωπαϊκές εκλογές και όχι διαφορετικά κατά χώρα. Δεν θα σταθώ σ' αυτά τα προβλήματα.

Θα αναφερθώ σε ένα άλλο θέμα που αφορά επίσης τη δημοκρατία και τη διαφορετικότητα. Είναι το ζήτημα ποια μορφή πρέπει να αποκτήσει η σχέση μεταξύ του υπερεθνικού και του εθνικού στην Ένωση, ώστε να διατηρηθεί η διαφορετικότητα αλλά και να επιδιωχθούν ταυτόχρονα οι κοινοί σκοποί των λαών της Ένωσης. Με άλλα λόγια πως επιτυγχάνεται η ισορροπία μεταξύ του αναγκαίου κοινού πλαισίου των στόχων και δράσεων της Ένωσης και της διατήρησης και προστασίας της διαφορετικότητας.

Τα κείμενα των παλαιότερων Συνθηκών και η Νέα Συνθήκη εκκινούν από την άποψη, ότι η ενότητα μέσα στην Ένωση διασφαλίζει την διαφορετικότητα. Οι ευρωπαϊκοί λαοί είναι ενωμένοι αλλά διαφορετικοί. Τα άρθρα 2 και 3 της Νέας Συνθήκης προσδιορίζουν τους όρους της ενότητας. Είναι η τήρηση κοινών αξιών, η προώθηση της ειρήνης και της ευημερίας των λαών της. Ορίζουν επίσης τους χώρους των κοινών πολιτικών, τον χώρο της ελευθερίας, της ασφάλειας και της δικαιοσύνης, την εσωτερική αγορά, τη βιώσιμη ανάπτυξη που βασίζεται σε ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη και την ειρήνη και ασφάλεια. Τα άρθρα 4 και 3 παρ.3 αναφέρονται στη διαφορετικότητα, στην υποχρέωση σεβασμού της πολιτισμικής και γλωσσικής διαφορετικότητας, στην ισότητα κρατών-μελών και εθνικών ταυτοτήτων. Το άρθρο 5 περιέχει τους γενικούς κανόνες βάσει των οποίων επιτυγχάνει η ισορροπία μεταξύ ενότητας και διαφορετικότητας. “Τα όρια των

αρμοδιοτήτων της Ένωσης διέπονται από την αρχή της αποκλειστικής εκχώρησης αρμοδιοτήτων. Η άσκηση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης διέπεται από τις αρχές της επικουρικότητας και αναλογικότητας”. Το άρθρο 8 διευκρινίζει τέλος, ότι «η υπηκοότητα της Ένωσης είναι επιπρόσθετη στην εθνική υπηκοότητα και δεν την αντικαθιστά».

Από τις ρυθμίσεις αυτές προκύπτει ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι πολιτικός οργανισμός με πολυεθνική διάσταση. Όμως τα συλλογικά συμφέροντα προσδιορίζονται με έγκριση των κρατών-μελών. Ως εκ τούτου τα συμφέροντα των εθνικών κρατών παραμένουν κυρίαρχα και καθορίζουν την διαχωριστική γραμμή που η Ένωση δεν θα πρέπει να υπερβεί, ώστε να προστατευτεί η διαφορετικότητα. Τη διαχωριστική αυτή γραμμή εγγυώνται το λεγόμενο κοινοτικό μοντέλο, η διακυβερνητική συνεργασία, η διαμόρφωση της Ένωσης με διαδοχικές εκχωρήσεις εθνικής κυριαρχίας μετά από κοινή συμφωνία.

Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ υπερεθνικού και εθνικού, μεταξύ ενότητας και διαφορετικότητας παρόλα αυτά δεν είναι σαφής. Το αποδεικνύει η ιστορία της νέας Συνθήκης. Το αποδεικνύουν η απόρριψη του Σχεδίου της Συνταγματικής Συνθήκης και η αλλαγή και μετονομασία της σε Νέα Συνθήκη, οι συζητήσεις για το εάν και πως θα γίνει αναφορά στο στόχο της κοινωνικής Ευρώπης και η χωρίς προηγούμενο σωρεία προσθηκών, εξαιρέσεων, ρητρών αυτοεξαίρεσης αποτέλεσμα πολυάριθμων ενστάσεων, εθνικών επιδιώξεων και φόβων που οφείλονται στη νέα πραγματικότητα συνύπαρξης των 27 κρατών μελών. Όλα αυτά δεν θα είχαν συμβεί, αν δεν υπήρχε αμφιβολία, αντικρουόμενες απόψεις και

διαφωνίες για το πως επιδιώκεται η ενότητα και πως προασπίζεται η διαφορετικότητα. Η άποψη ότι το κοινοτικό μοντέλο επιτρέπει την υπερεθνική ενσωμάτωση και την υπέρβαση των πολιτισμικών διαφορών χωρίς να τις αναιρεί δεν επιβεβαιώνεται στην πράξη. Αντίθετα η εμπειρία δείχνει ότι η διακυβερνητική συνεργασία αποτελεί ένα δύσκαμπτο πλαίσιο.

Αυτή η κατάσταση κρύβει κινδύνους. Νέα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, όπως η ενεργειακή κρίση, νέες παγκόσμιες εξελίξεις, όπως η άνοδος των οικονομιών της Ασίας οδηγούν σε περισσότερες εντάσεις λόγω των ιδιαιτεροτήτων των κρατών μελών, αντικρουόμενων συμφερόντων και διαφορετικών πολιτισμικών προσεγγίσεων. Αυξάνονται έτσι οι πιθανότητες συγκρούσεων που μπορούν να έχουν παραλυτικές συνέπειες για την Ένωση. Τα προβλήματα πρέπει γι' αυτό να αντιμετωπίζονται. Η διαφορετικότητα καθιστά αναγκαία μια συνεχώς ανανεούμενη και επεκτεινόμενη ενότητα στην εξελικτική πορεία της Ένωσης. Η ενότητα αυτή δεν μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την περαιτέρω ανάπτυξη των εκλογικών διαδικασιών, όπως για παράδειγμα την επιλογή του Προέδρου της Επιτροπής από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Χρειάζονται και άλλες προσεγγίσεις.

Οι κανόνες που διαμορφώθηκαν για τη λειτουργία της δημοκρατίας στο εθνικό κράτος δεν μπορούν να εφαρμοσθούν κατά τον ίδιο τρόπο σε μια υπερεθνική ένωση κρατών. Εκεί οι διαφορές μεταξύ των πολιτών είναι περισσότερες και πιο ισχυρές. Τα μεγέθη είναι τόσο διαφορετικά ώστε αλλάζουν οι προϋποθέσεις των λύσεων για να μπορέσουν αυτές να λειτουργήσουν. Η αλλαγή στην κλίμακα αλλάζει τα δεδομένα. Η απλή μεταφορά της λύσεως από το

επίπεδο του κράτους έθνους στο επίπεδο της υπερεθνικής συνεργασίας χωρίς να δημιουργηθούν μηχανισμοί στήριξης και εφαρμογής προσαρμοσμένοι στην πολυεθνική πραγματικότητα δεν πρόκειται να αποδώσει τα επιθυμούμενα αποτελέσματα. Άλλωστε πολλά από τα σύγχρονα ζητήματα, όπως για παράδειγμα η παγκοσμιοποίηση, απαιτούν νέες δράσεις ευρύτερες από εκείνες που θα μπορούσαν να αναληφθούν σε εθνικό επίπεδο.

Η εκχώρηση αρμοδιοτήτων από το εθνικό κράτος σε ένα υπερεθνικό σχήμα με την αλλαγή της εδαφικής κλίμακας της εξουσίας και την αναγκαστική αναζήτηση νέων τρόπων άσκησης πολιτικής και διακυβέρνησης συνεπάγεται μια απροσδιόριστη περίοδο θεσμικών ανακατατάξεων και κοινωνικών και πολιτικών εντάσεων. Συνεπάγεται επίσης ότι κατά το διάστημα που η συνεργασία μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών θα παίρνει συνεχώς νέες μορφές, τα καθιερωμένα συνταγματικά ή πολιτικά σχήματα θα πρέπει συνεχώς να αναπροσαρμόζονται. Αυτό που θα συμβαίνει θα είναι η διαμόρφωση μιας νέας πραγματικότητας με τους δικούς της συνεχώς μεταβαλλόμενους κανόνες.

Η συνέπεια της παραπάνω διαπίστωσης είναι ότι μια απόπειρα καθιέρωσης ενός σχήματος δημοκρατικής λειτουργίας της Ένωσης που δεν θα προέλθει από ευρύτερο διάλογο αλλά θα επιβληθεί εκ των άνω δεν πρόκειται να έχει επιτυχία. Όπως είναι εξαιρετικά αμφίβολο, εάν μπορεί να δημιουργηθεί μια ευρωπαϊκή ταυτότητα μόνο μέσω της διατύπωσης μιας σχετικής ιδεολογίας και της επικοινωνιακής προβολής της.

Η μέχρι τώρα εμπειρία δείχνει ότι και η μελλοντική εξέλιξη της Ένωσης θα χαρακτηρίζεται από την υποχώρηση του κράτους έθνους και την ανάδειξη του υπερεθνικού κέντρου εξουσίας στις Βρυξέλλες και των περιφερειακών του συνεργασιών. Μοχλός αυτής της διαδικασίας ήταν και θα είναι η κεντρική γραφειοκρατία της Ένωσης, που αποτελεί το μηχανισμό ανάδειξης του κοινού συμφέροντος των κρατών μελών και διατυπώνει κατά τη δική της αντίληψη το συμφέρον τους. Το πλαίσιο δράσης της θα καθορίζεται από τις εκάστοτε συμφωνίες της χαλαρής διακυβερνητικής συνεργασίας που θα προωθούνται περιοδικά. Αυτό το κέντρο, θα τείνει να αναπτύσσει τη δικιά του αυτοδύναμη δυναμική. Θα απεξαρτοποιείται όλο και περισσότερο από τα κράτη μέλη στο βαθμό που αποκτά αρμοδιότητες.

Η γραφειοκρατία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η διακυβερνητική συνεργασία αντιμετωπίζουν τα ζητήματα που χειρίζονται ως τεχνοκρατικά, αρμοδιότητας διοικητικών μηχανισμών και αντικείμενο διαβούλευσης εμπειρογνομώνων. Στον χειρισμό τους προέχει κατά την υπαλληλία της Ένωσης η διάσταση του συμβιβασμού των επιθυμιών των κρατών μελών και των διαφόρων ετερόκλητων και αντιφατικών εθνικών προτιμήσεων. Η αποπολιτικοποίηση θεωρείται ενδεδειγμένη γιατί επιτρέπει την εύκολη επίτευξη των ισορροπιών. Αυτή η προσέγγιση δεν ευνοεί το δημόσιο διάλογο.

Η ενίσχυση της δημοκρατίας απαιτεί ακριβώς το αντίθετο, την ανάδειξη της πολιτικής διάστασης, την ελεύθερη δημόσια διαβούλευση, τη συζήτηση των προβλημάτων σε ένα ανοιχτό σε όλους χώρο πολιτικού διαλόγου. Τα κοινά θέματα πρέπει να

συζητούνται ενώπιον όλων των εθνικών ακροατηρίων. Να αποτελούν και δικά τους θέματα. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται πληροφόρηση προς όλους, διαφάνεια, έλεγχος και λογοδοσία. Η δημιουργία ενός ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου είναι το μέσο για να περιορισθεί το έλλειμμα δημοκρατίας. Ένας τέτοιος χώρος δεν μπόρεσε ακόμη να δημιουργηθεί παρ' όλο που η πληροφόρηση από πλευράς της Ένωσης είναι όλο και περισσότερη και οι δραστηριότητές της θίγουν όλο και περισσότερα θέματα που αφορούν τον πολίτη. Δεν μπόρεσε να δημιουργηθεί, διότι δεν υπάρχουν ακόμη οι προϋποθέσεις μιας εκτεταμένης συμμετοχής των κοινωνιών στις πολιτικές διεργασίες.

Η δημιουργία του χώρου αυτού είναι έργο των δυνάμεων εκείνων που επιδιώκουν μια ισχυρή και δημοκρατική Ένωση. Οφείλουν να επιζητούν συστηματικά να συζητούνται τα θέματα της Ένωσης σε όλες τις χώρες ταυτόχρονα για να διαμορφωθούν κοινές πολιτικές. Προτάσεις για τέτοιες κοινές δράσεις υπήρξαν, όπως για την ενέργεια ενός δημοψηφίσματος ταυτόχρονα σε όλη την Ένωση για την αποδοχή του Σχεδίου Συντάγματος ή για την εκλογή του Προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Οι προτάσεις αυτές συνάντησαν την σθεναρή αντίσταση των κρατών μελών που δεν θέλουν να ξεπεραστεί το πλαίσιο της διακυβερνητικής συνεργασίας και φοβούνται τον περιορισμό της αυτονομίας τους. Η εμπέδωση της δημοκρατίας σε υπερεθνικό επίπεδο απαιτεί όμως την αναζήτηση και την εξάσκηση σε νέους τρόπους συλλειτουργίας που ανταποκρίνονται στις νέες συνθήκες της μεταεθνικής πραγματικότητας.

Η δημοκρατική διακυβέρνηση προέκυψε στα κράτη έθνη όταν στο έδαφός τους διαμορφώθηκε μια πολιτική κοινότητα μέσα από δημόσιο διάλογο. Αυτός βοήθησε τους πολίτες να συνειδητοποιήσουν ότι έχουν κοινά συμφέροντα και με ποιο τρόπο θα τα υπερασπισθούν. Έτσι και στην Ένωση η δημόσια συνεννόηση για τη διαμόρφωση μιας βάσης αλληλεγγύης μεταξύ των λαών της θα συμβάλει σε κοινά αποδεκτούς θεσμούς και διαδικασίες δημοκρατίας στο υπερεθνικό επίπεδο. Θα διασφαλίσει νέες μορφές δημοκρατικής διακυβέρνησης στον μεταεθνικό αστερισμό.

Η άποψη που αντιτίθεται στη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού χώρου παραβλέπει το γεγονός ότι η Ένωση βρίσκεται σε μια κρίσιμη καμπή της ιστορίας της, όπως και τα κράτη-έθνη. Αντιμετωπίζει ήδη ζητήματα σε μια πρωτόγνωρη κλίμακα. Οι υπάρχοντες μηχανισμοί συντονισμού και συμφωνιών δεν επαρκούν για την αντιμετώπισή τους. Τα προβλήματα υπερβαίνουν το σύνολο των εθνικών δυνατοτήτων και απαιτούν μια διαφορετική δυναμική.

Σήμερα, άλλωστε ο πολιτικός δεσμός του πολίτη δεν καθορίζεται πια αποκλειστικά από την εθνικότητά του. Η ανάδειξη κοινών αξιών, η κοινή διαδρομή στο πλαίσιο της Ένωσης ανθρώπων και κρατών με διαφορετική προϊστορία, βιώματα, σημεία αναφοράς και σύμβολα του έχουν δώσει και ένα υπερεθνικό περιεχόμενο κοινό στους πολίτες όλων των κρατών μελών. Ένας κοινός πολιτικός δεσμός συνεπάγεται ένα κοινό δημόσιο χώρο, μια συνεχή κοινή αναζήτηση. Μόνο έτσι μπορούμε να υπάρξουμε με την ταυτότητα που θέλουμε χωρίς να συγκρουόμαστε με ό,τι διαμορφώνει την ταυτότητα των άλλων.

Η καθιέρωση της δημόσιας διαβούλευσης για την ευρωπαϊκή πολιτική σε όλη την Ένωση θα συμβάλει και στην αποσαφήνιση των στόχων της ενοποιητικής προσπάθειας και στην οριστικοποίηση του θεσμικού σχήματος της Ένωσης. Η δημόσια διαβούλευση καθιστά κατανοητά τα προβλήματα και τα διακυβεύματα. Μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στη διευκρίνιση ποιες πλευρές της διαφορετικότητας χρειάζονται προστασία και με ποιους τρόπους μπορεί να επιτευχθεί αυτή. Η δημόσια διαβούλευση είναι η κινητήρια δύναμη για να ενοποιηθούν σε ευρωπαϊκό επίπεδο επιδιώξεις και αντιλήψεις, να συνειδητοποιηθούν τα κοινά συμφέροντα και να προκύψει μια συλλογική ταυτότητα πέρα από τα όρια των κρατών μελών, μια ευρωπαϊκή πολιτική κοινότητα, ένας ευρωπαϊκός δήμος.

Η νέα Συνθήκη αποτελεί ένα σημαντικό βήμα στην κατεύθυνση κάλυψης του δημοκρατικού ελλείμματος με τις ρυθμίσεις της στο κεφάλαιο για τις «δημοκρατικές αρχές». Αρχές που στην συνέχεια διατυπώνονται και εφαρμόζονται σε σειρά ειδικών διατάξεων και αφορούν στους θεσμούς και στις διαδικασίες λειτουργίας της Ένωσης. Ανοίγουν το δρόμο στην διαμόρφωση ενός συστήματος περισσότερο ανοιχτού στη δημόσια συζήτηση για τις πολιτικές της Ένωσης.

Οι λύσεις που θα προκύψουν από τη νέα Συνθήκη άλλοτε θα αποδειχθούν βιώσιμες άλλοτε όμως θα μετεξελιχθούν όπως εκείνες των προηγούμενων Συνθηκών. Η Ένωση υπό την πίεση των κοινωνικοοικονομικών μεταβολών θα συνεχίσει να αναζητά νέες μορφές οργάνωσης συνδυάζοντας την διακυβερνητική και την ομοσπονδιακή λογική. Τα περιθώρια χρόνου για νέες αναζητήσεις

και νέες ισορροπίες θα στενεύουν όμως όσο αυξάνεται η διάσταση των προβλημάτων και ο χειρισμός τους θα απαιτεί σταθερά σχήματα συνεργασίας σε βάθος χρόνου. Ήδη έχει αναδειχθεί η ανάγκη να προσαρμόζεται η λειτουργία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας σε μια πολιτική ανάπτυξης της Ευρώπης όπως διατυπώνεται από το Ecofin. Η Ένωση θα διαμορφώσει έτσι βαθμιαία την οριστική της μορφή με βάση τα πάγια προβλήματα που θα καλείται να χειριστεί. Η ΟΝΕ το πιστοποιεί.

Η Οικονομική και Νομισματική Ένωση είναι ένα ενδεικτικό παράδειγμα, πως μία ρύθμιση ενός σημαντικού προβλήματος, του ενιαίου νομίσματος, συνεπάγεται και την ευρύτερη συνειδητοποίηση των θεμάτων που συνδέονται με το νόμισμα, τη δημόσια συζήτηση και αντιπαράθεση γι' αυτά. Το ζήτημα αν το ευρώ συντείνει στην αύξηση ή όχι του πληθωρισμού, αν η υψηλή αξία του θέτει σε κίνδυνο τις ευρωπαϊκές εξαγωγές, αν τα επιτόκια, όπως καθορίζονται από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα έχουν διευκολύνει την απόκτηση κατοικίας είναι θέματα που είναι γνωστά στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη και επηρεάζουν τη στάση της. Αυτό αποδεικνύει, ότι ένας χώρος κοινής δημόσιας συζήτησης προκύπτει αυτόματα όταν συγκεκριμένα προβλήματα που αφορούν τους πολίτες γίνονται επίκαιρα και πιεστικά.

Το παράδειγμα αυτό δείχνει επίσης ότι η πορεία προς τη διαμόρφωση μιας πιο δημοκρατικής, πιο ενοποιημένης Ευρώπης, της οποίας οι λαοί έχουν συνείδηση των θεμάτων που οφείλει να αντιμετωπίσει θα προκύψει όχι από μεγάλα σχέδια μελλοντικών λύσεων, που δεν είναι ρεαλιστικά, αλλά από τις συγκεκριμένες ρυθμίσεις ευρύτερων κοινών θεμάτων. Ήδη η ΟΝΕ αλλά και το

Schengen σήμερα, η περαιτέρω διαμόρφωση κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής άμυνας δίνουν μορφή στο ευρωπαϊκό σχήμα και προσδιορίζουν τρόπους για να σεβασθούν αλλά και να υπερβούν επιμέρους οντότητες, τα κράτη μέλη. Διασφαλίζουν την ενότητα με διαφορετικότητα περιορίζοντας βαθμιαία τις συνεχείς προσφυγές σε διακρατικές συμφωνίες και δημιουργώντας ταυτόχρονα ένα νέο χώρο ενδιαφέροντος και συζήτησης των πολιτών σε περισσότερες χώρες.

Οι κοινές δράσεις οδηγούν στη διερεύνηση των τρόπων της συλλογικής συνεργασίας, την απόκτηση εμπειριών ως προς την αναγκαία ισορροπία μεταξύ της διαφορετικότητας και της ενοποιητικής προσπάθειας, ισορροπίας που δεν είναι οπωσδήποτε η ίδια σε κάθε τομέα. Ένα δίκτυο παρομοίων συνεργασιών το οποίο θα προκύπτει από μία ενσυνείδητη δράση της Ένωσης θα αποτελέσει βαθμιαία τον ιστό της ενοποίησης και θα δίνει την όλο και πιο ολοκληρωμένη μορφή στο ενοποιητικό σχήμα. Οι «ενισχυμένες συνεργασίες» ένας θεσμός που ενισχύεται από τη Νέα Συνθήκη και επιτρέπει την κοινή δράση ορισμένων μόνο μελών μπορούν να αποτελέσουν βήμα και μέσο πίεσης προς την Ένωση για την επέκταση κοινών προσπαθειών σε νέους τομείς.

Το τελικό αποτέλεσμα θα είναι πιο σύνθετο από εκείνο της δομής ενός εθνικού κράτους. Ως πιο σύνθετο θα είναι και πιο δύσκολα κατανοητό από τους πολίτες και δεν θα διασφαλίζει την αμεσότητα των σχέσεων με την εξουσία που υπάρχει στις πιο μικρές κρατικές οντότητες. Αλλά αυτό συμβαίνει και σε σχέση με άλλα σύγχρονα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα. Η πολυπλοκότητά τους τα

καθιστούν δυσνόητα για τον πολίτη. Όπως επίσης και οι σχέσεις εξουσίας είναι σήμερα πιο σύνθετες, λιγότερο άμεσες και ορατές. Τα νέα σχήματα υπερκρατικής, υπερεθνικής οργάνωσης δεν θα μοιάζουν πια με τα παλιά. Παρόλα αυτά η συνθετότητά τους που θα προωθεί την πληρέστερη και αποτελεσματικότερη δημοκρατία θα εξασφαλίζει σε μεγαλύτερο βαθμό τη διαφορετικότητα.

Το συμπέρασμα μπορεί να συνοψισθεί ως εξής.

Η διατήρηση και προστασία της διαφορετικότητας είναι συναρτημένη με την πρόοδο της ενοποιητικής διαδικασίας και την εμβάθυνση της δημοκρατίας. Η σχέση μεταξύ του υπερεθνικού και εθνικού μπορεί να διαμορφωθεί δημιουργικά εφόσον συνδέεται με μια κοινή προσπάθεια για την αντιμετώπιση των προβλημάτων των λαών της Ένωσης.